

УДК 94(477.43/44)''1939/1941''

В.В. Гулай

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1939–1941 рр.

© Гулай В.В., 2005

Розкриваються основні етапи створення та напрямки діяльності польських підпільних структур на території Західної України в умовах утвердження сталінського тоталітарного режиму. Свою головну увагу автор зосереджує на висвітленні діяльності Союзу збройної боротьби та Делегатури уряду Польської держави. В своєму ставленні до українського питання вони виходили насамперед із офіційної позиції керівництва Польської держави в екзилі, яка не завжди адекватно відображала ситуацію в краї.

The article uncovers basic stages of development and activity directions of Polish underground structures on the territory of Western Ukraine at times of totalitarian consolidation of Stalin regime. Author concentrates his attention mainly on explanation of activity of the Union of armed strife and the Delegated authorities of the Polish government. As for the Ukrainian question, they proceeded mainly, from the official position of the governing body of the Polish state in exile, the latter depicting the situation within country not always adequately.

Постановка проблеми. Обрана тема дослідження зумовлена потребою окремого аналізу позиції підпільних структур Польської держави в Західній Україні до українського населення та його національно-визвольного руху. Отримані наукові результати можуть бути використані для подальшого дослідження історії України періоду Другої світової війни загалом та українсько-польських стосунків зокрема.

Аналіз попередніх досліджень. Впродовж останнього десятиліття тема українсько-польських відносин в роки Другої світової війни стала об'єктом постійної уваги істориків обох країн. Зокрема, в роботах Л. Зашкільняка [2, с. 3], І. Льюшина [4, с. 5], Ч. Партача [6, с. 8], Р. Тожецького [9] розкривається позиція польського уряду в екзилі та його структур в Західній Україні до українців та української державності. Проте в запропонованій автором постановці ця проблема розглядається вперше.

Мета роботи – визначення місця українського питання в програмах та діяльності польського підпілля в Західній Україні у 1939–1941 рр.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання таких дослідницьких завдань:

- характеристики основних концепцій польського військово-політичного підпілля на початковому етапі Другої світової війни;
- з'ясування впливу ідеї самоствердження польської нації та Польської держави на стосунки з українцями та українським національно-визвольним рухом;

- порівняльний аналіз бачення польською еміграцією та підпільними структурами на окупованих територіях майбутнього Західної України.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, з метою реалізації цілей війни польський еміграційний уряд створив Комітет Міністрів в Справах Краю (14 листопада 1939 р.) та збройну організацію – Союз збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej – ŻWZ) (4 грудня 1939 р.).

Уряд також докладав великих зусиль для організації та підпорядкування собі підпільного Руху Опору в окупованих землях. Основна роль у боротьбі за незалежність належала Союзу збройної боротьби, обшар № 3 якого охоплював територію колишніх південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої. Його центр знаходився у Львові та включав в окреслений період чотири військові округи: Львів (частина довоєнного Львівського воєводства на схід від демаркаційної лінії, тобто від р. Сян), Тернопіль, Станіслав та Волинь. Округи, своєю чергою, поділялися на райони, а ті – на менші структурні одиниці [5, с. 16].

Окрім військового підпілля, в західноукраїнському регіоні також активно діяло політичне представництво польського еміграційного уряду, чи так звана Делегатура уряду.

Головне завдання Союзу збройної боротьби в Західній Україні у 1939–1941 рр. зводилося до накопичення сил та чекання на можливий у майбутньому антинімецький, а водночас і антирадянський наступ західних союзників Польщі, коли б ці сили знадобилися. Плани місцевого підпілля передбачали також здійснення саботажно-диверсійних акцій (в тому числі на залізницях з метою перешкоджання регулярному надходженню сировини з Радянського Союзу до Німеччини), проведення розвідки на радянських військових об'єктах, організацію терактів на співробітників органів НКВС тощо.

Варто також зазначити, що масштаби діяльності польського підпілля в Західній Україні у цей час виявилися просто мізерними. Чи не найгучнішою спробою збройного виступу стали їх дії по захопленню військового складу в м. Чорткові 21–22 січня 1940 р. Через слабку підготовку “повстання” воно не мало успіху [5, с. 17].

Отже, за своїм характером діяльність польського військово-політичного підпілля в Західній Україні в окреслений період була насамперед антирадянською і українське питання не відігравало важливої самостійної ролі. В своєму ставленні до місцевого українського населення та його національно-визвольного руху підпільні військові та політичні структури Польської держави виходили насамперед із позиції свого уряду в екзилі, на якій варто зупинитися докладніше.

Від початку війни провідники лондонського табору як в еміграції, так і на окупованих землях не розглядали українське питання в руслі незалежної Української державності. Вони зосереджували увагу на поверненні територіального status quo ante bellum, вбачаючи лише дві зацікавлені сторони – Німеччину і СРСР [3, с. 172].

Наприкінці осені 1939 р. польське вище військово-політичне керівництво в екзилі в своєму прагненні відновити знищену Польську державу виходило з такої позиції: “Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність Польщі, які, можливо, будуть робитися урядами або громадськістю в союзницьких країнах. Водночас слід переконати союзників, Ватикан і Америку в тому, що Польща повинна мати спільний кордон з Румунією. При цьому необхідно стверджувати, що українці є ненадійними партнерами для союзників..., що у випадку віддання українцям Малопольщі Румунії буде загрожувати втрата Бессарабії і Буковини (внаслідок цього погіршаться стосунки між союзниками і Румунією), і що Східна Малопольща є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріш буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України – країни молоді і тому більш націоналістичної” [4, с. 18–19].

Разом з тим, польський уряд в екзилі та його керівні діячі не могли ігнорувати українського питання як з огляду територіального, так і внутрішньополітичного, – українці становили поважну частину населення східних воєводств колишньої Польської держави. Українськими справами займався вже згаданий Комітет міністрів у справах Краю на чолі із генералом К. Соснковським, який вже 28 листопада на своєму засіданні схвалив “Інструкцію для мужів довір'я в українській справі”.

Проте резолюція від 28 листопада не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським представництвом. Через побоювання можливої негативної реакції з боку СРСР справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці. У вступі до цього документа зазначалося: “Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів” [4, с. 20–21].

Далі у пунктах резолюції передбачалося:

1. Буде створена Українська незалежна держава. У справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна Українська держава буде існувати на засадах рівності з Польською Республікою у єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави будуть користуватися широкими національними і культурними правами на взаємних засадах” [4, с. 21].

Проте прем'єр В. Сікорський скептично сприйняв такі “федералістські” пропозиції і доручив підлеглим далі вивчати справу як у внутрішньополітичних, так і міжнародних аспектах [3, с. 173].

Показово, що 9 грудня 1939 р., після того, як польський уряд залишив територію Польщі та розмістився у Франції, президент замість парламенту скликав Національну раду, сам склад якої значною мірою відображає позицію в українському питанні. До неї увійшло 20 представників політичних партій, а також один єврей – доктор Ігнатій Шварцбат. Представників українства тут не було, а отже, і всі подальші плани склалися без участі українців. Після переїзду з Парижа до Ангерса уряд визначив такі воєнні цілі:

1. Польща повинна здобути незалежність.
2. Територія Польщі після війни не повинна зменшитись.
3. Для зміцнення безпеки Польщі необхідно ліквідувати проблему Східної Пруссії [6, с. 109].

Офіційна декларація уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрямки його зовнішньої політики, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема підтверджувала засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин. Водночас декларація проголошувала боротьбу Польщі за повернення втрачених “східних кресів” [4, с. 21–22].

На початку 1940 р. на ім'я міністра інформації і документації Ст. Стронського надійшла доповідь, підготовлена референтом з національних справ, професором О. Гуркою. В оцінці ставлення польського суспільства до українців референт дотримувався тієї думки, що по кількох місяцях радянської окупації Східної Галичини і Волині там спостерігається прагнення польської та української інтелігенції до зближення і порозуміння. Цього, на жаль, з точки зору Гурки, не можна було сказати про генерал-губернаторство та еміграцію, де польська громадськість в своїй більшості ставить до українців традиційно вороже, до того ж на території генерал-губернаторства такому ставленню сприяло і співробітництво переважної більшості українських націоналістів з німцями [4, с. 24–25].

У своїх висновках референт наполягав на необхідності проведення більш активної політики щодо українців, спрямованої на порозуміння з ними. Він зазначав, що відсутність активної позиції в українському питанні польського уряду протягом чотирьох місяців від початку війни вже призвела до значних змін у свідомості українців, які були не на користь українців. Серед таких змін професор Гурка називав, зокрема, дві:

1) прагнення усіх українських угруповань, незалежно від їхніх політичних переконань, до створення власного українського легіону, але не в складі польського війська, як домагалися українці раніше;

2) відмова направити свого представника до складу Польської Національної Ради або інших органів польської державності, на чому спочатку наполягали петлюрівці та ундівці [4, с. 25].

У зв'язку з викладеним, професор радив негайно від імені польського уряду видати декларацію про незалежність Української держави. Лише такого змісту декларація, на його думку,

могла покласти початок справжній польсько-українській співпраці. Другим важливим кроком, який негайно повинен був зробити уряд для польсько-українського зближення, було спрямування всіх зусиль уряду на співпрацю з українцями у військовій галузі з метою зруйнування Радянської Росії. З точки зору референта, по-перше, польсько-українська військова діяльність була єдиним чинником в Європі, здатним знищити Росію, а, по-друге, лише ініціатор і керівник такої повстансько-диверсійної боротьби мав можливість у майбутньому визначати довоєнні східні кордони Речі Посполитої [4, с. 25–26].

Як зауваження на цілком толерантний стосовно українців реферат проф. Гурки, 24 лютого 1940 р. на розгляд відповідних осіб було подано доповідь доктора Б. Лонгхампса. На його думку, плани організації повстансько-диверсійної боротьби були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який перед загрозою втрати Наддніпрянської України тільки б ще більше згуртувався у боротьбі із Заходом (в тому числі і з Польщею) [4, с. 26].

В питанні створення Української держави Лонгхампс дотримувався тієї думки, що коли така і постане, то вона завжди буде залишатися невдячною полякам, до того ж її постійно використовуватимуть для антипольських інтриг німці, незалежно від того, як завершиться війна. Допомога французів або англійців в цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе перед Польщею зобов'язань [4, с. 27].

Незважаючи на відсутність офіційних директив щодо переговорів з українцями, у складі львівської підпільної організації Союзу збройної боротьби був створений спеціальний український відділ, який вивчав українські справи і намагався такі переговори започаткувати. Як повідомляв прибулий 9 липня 1940 р. до будапештської бази діяч львівського підпілля на псевдо “Радван”, внаслідок переговорів відповідальних за це осіб зі складу ЗВЗ з представниками отамана Мухи було досягнуто домовленість про те, що ЗВЗ є уповноваженим в справі встановлення контактів між українцями та урядами союзників [4, с. 36].

Далі “Радван” називав умови, лише за яких українці погоджуються на співпрацю з союзниками:

“1. Визнання коаліцією права українського народу на політичну самостійність і самовизначення.

2. Створення при коаліції українського представництва. Про персональний склад такого представництва українська сторона мала повідомити пізніше.

3. Започаткування всілякими засобами коаліції проукраїнської пропагандистської діяльності.

4. Українці утримують польсько-чесько-українську співпрацю, спрямовану проти Німеччини.

5. Українці вважають можливим створення союзної держави Польща–Чехія–Україна.

6. Питання про приналежність Східної Малопольщі мало бути врегульоване по закінченні війни, до того ж за взаємної згоди Польщі й України.

7. Організаційно поляки і українці мусять виступити окремо, своєю діяльністю не перешкоджають одні одним, у разі потреби узгоджують дії, але ні в якому разі не діють в межах єдиної організації.

8. На підготовку до збройного повстання українці поки що не погоджуються. Однак у випадку виникнення південного фронту Українські Національні Збори могли б висловитися за вихід зі складу Радянського Союзу, і якщо б це спричинило збройний конфлікт з Москвою, то за умови підтримки з боку коаліції, українці також були б здатні на повстання” [4, с. 36–37].

Інформація про висунуті українцями умови 23 листопада 1940 р. була передана будапештською базою до Лондона, де вже тоді після поразки і капітуляції Франції знаходилася польська еміграційна влада. Водночас з бази зв'язку звернулися до уряду з проханням негайно дати інструкцію щодо того, якою має бути офіційна відповідь львівського ЗВЗ на пропозиції української сторони. Цього ж місяця від генерала К. Соснковського на ім'я “Громадянина Ракоя” (Головного Коменданта ЗВЗ генерала С. Ровецького) надійшла до Варшави інструкція № 5 (була затверджена і прем'єром генералом В. Сікорським). В ній зазначалося: “Наше ставлення до Рад як до окупантів не зазнало принципової зміни... Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців... Тоді може

доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом... Натомість вже зараз мусять бути піддані ревізії гасла про знищення Росії, що однак, не повинно зашкодити встановленню більш тісних зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо будуть робитися з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку” [4, с. 37–38]. Інструкція такого змісту обмежила можливості польського підпілля у Львові дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з українськими підпільними організаціями, що діяли на окупованих СРСР землях.

Висновки. Отже, діяльність польського військово-політичного підпілля в Західній Україні у 1939–1941 рр. була спрямована насамперед проти утвердження в регіоні сталінського тоталітарного режиму. Українське питання не відіграло самостійної ролі, що негативно вплинуло на справу польсько-українського порозуміння в боротьбі проти радянського режиму. Окремі спроби привернути увагу до української проблеми, перейти від декларацій до конкретних дій, фактично блокувалися керівництвом польського уряду в екзилі, який виходив із власного бачення подальшого розгортання Другої світової війни.

Предметом подальшого дослідження, на нашу думку, може стати оцінка українським населенням Західної України перспектив стосунків з поляками після включення краю до складу СРСР.

1. Гонтар Т. Українське питання в планах політичних сил Польщі та еміграційного уряду в Лондоні у період Другої світової війни // *Slavica Ternopolensia*. – Тернопіль, 2000. – Вип. 7. – С. 130–141.
2. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 роках // *Україна–Польща: важкі питання: Матеріали IV Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 8–10 жовтня 1998.* – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі; TYRSA, 1999. – С. 122–138.
3. Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках // *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – Вип. 10. – С. 161–202.
4. Ільюшин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.
5. Ільюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 36 с.
6. Партач Ч. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // *Україна–Польща: важкі питання: Матеріали IV Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 8–10 жовтня 1998.* – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі; TYRSA, 1999. – С. 109–121.
7. Піскунович Г. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої у 1939–1945 рр. // *Україна–Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”.* – Варшава: Світовий Союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі, 1997. – С. 172–189.
8. Partacz Cz. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraiński w latach II wojny światowej”.* – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce; Karta, 2000. – S. 17–52.
9. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 349 s.